

Bir Eleştirel Düşünme Engeli Olarak İç-Grup ve Dış-Grup Önyargıları¹

Mustafa YEŞİL* **Yunus Emre AKBAY****

*Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Konya/Türkiye, mustafayesil@erbakan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7070-042X>, doi: <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1783045>

**Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Isparta/Türkiye, yunusemreakbay@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1050-4926>, doi: <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1783045>

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 12.09.2025

Kabul Tarihi: 04.11.2025

Yayın Tarihi: 15.12.2025

Hakem Değerlendirmesi:

Bu makale, en az iki dış hakem/çift taraflı kör hakem tarafından incelenmiştir.

Benzerlik taraması:

Bu makale iThenticate ile taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

Etik Beyan:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulmuştur.

Tarafsızlık:

Yazarlar, makale değerlendirme ve yayın sürecinin hiçbir aşamasına müdahil olmamış, hakemleme süreci bilimsel tarafsızlık ilkelerine sadık kalınarak tamamlanmıştır.

Finansman:

Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması:

Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Yazar Katkı Oranı:

Çalışmada yazarlar eşit katkı sağlamışlardır yürütülmüştür.

Telif Hakkı

© Mustafa YEŞİL - Yunus Emre AKBAY | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Öz

Bir gruba dahil olmanın yalnız hissetmemek, yardımlaşmak ve ortak amaçlar için birlikte çalışmak gibi faydaları bulunmaktadır. Bireylerin üyesi oldukları grup ile diğer gruplar arasında "biz ve onlar ayrımı" yapmalarının temel gerekçesi budur. Bu ayrımın etkisiyle bireyler pek çok durumda, doğru olup olmadıklarını sorgulamaksızın, kendi gruplarının tutumlarını, düşüncelerini ve davranışlarını destekleme, diğer gruplarınkileri ise reddetme eğilimindedirler. Eleştirel düşünmeksizin ötekileştirmeyi olağanlaştıran bu eğilim sadece üyelerin grup içerisinde bireyliklerini kaybetmelerine değil aynı zamanda gruplar arası gerilimlere ve çatışmalara da kapı aralamaktadır. Metodolojik olarak literatür taraması ile gerçekleştirilen bu araştırmanın giriş aşamasında hem eleştirel düşünmenin ne olduğu ve nasıl işlediği hem de grup olarak adlandırılabilmesi için bir toplulukta hangi niteliklerin arandığı konu edilmektedir. Araştırmanın tartışma aşamasında öncelikle, bireylerin aidiyet hissedip üyesi oldukları topluluk yapıları iç-grup, aidiyet hissetmeyip öteki olarak gördükleri topluluk yapıları ise dış-grup olarak tanımlanmakta ve ardından, bir eleştirel düşünme engeli olarak iç-grup ve dış-grup önyargılarına odaklanarak "gizil sosyal-benlik varsayımı", "sosyal-benliği yüceltme yanlılığı", "atıf yanlılığı", "dış grubun aynılığı varsayımı" ve "grupdüşünümü" hem teorik hem de pratik yönleriyle konu edilmektedir. Bireylerin kendi gruplarının başarılarını kararlılık ve çalışkanlık gibi içsel atıflarla, diğer grupların başarılarını ise çevresel koşullar ve şans gibi dışsal atıflarla açıklama eğiliminde olmaları bu içeriğin ön plana çıkan örnekleridir. Bu araştırmanın ana bulgusu, iç-grup ve dış-grup önyargılarından kaynaklanan yargılama yanlılıklarının toplumdaki ayrımcılığı ve kutuplaşmayı artıracağına ilişkin varsayımdır. Haliyle bu çalışmada, iç-grup ve dış-grup önyargıları önermesel birer yapı olarak sunulmakla hem ilgili literatür ile farklılaşan özgün bir yön ön plana çıkarılmakta hem de bahse konu önyargılara ilişkin eleştirel sorgulama farkındalığının artırılmasıyla toplumsal gerilimlerin ortadan kaldırılması veya en azından azaltılması amaçlanmaktadır. Bu araştırmaya konu edilen önyargılar hem felsefe ve ilahiyat alanlarının hem de psikoloji, sosyoloji, din psikolojisi ve din sosyolojisi gibi diğer sosyal disiplinlerin içerikleri ile doğrudan ilişkilidir. Bahse konu önyargılarla yüzleşilmediği durumda sadece sağlıklı bir bireysel benliğin değil aynı zamanda sağlıklı bir sosyal benliğin oluşturulması da pek olanaklı görünmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Eleştirel Düşünme, İç-grup, Dış-grup, Ötekileştirme, Kutuplaşma, Çok-yönlü Argüman Çözümlemesi.

Atıf

Yeşil, Mustafa, Akbay, Yunus Emre. "Bir Eleştirel Düşünme Engeli Olarak İç-Grup ve Dış-Grup Önyargıları". *mutefekkir* 12/24 (2025), 513-526 <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1783045>

¹ Bu makale, 02-03 Ekim 2025 tarihinde, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından gerçekleştirilen "Dil, Din, Düşünce ve Yorum Sempozyumu II [Dijital Çağda Dil, Din, Düşünce ve Ahlakın Evrimi]"de sunulan ve ana taslağı ilgili sempozyumun özet kitapçığında "Bir Eleştirel Düşünme engeli olarak, İç-grup ve Dış-grup Önyargıları" adıyla yayımlanan çalışmanın geliştirilmiş halidir.

As an Obstacle to Critical Thinking, In-group and Out-group Prejudices²

Mustafa YEŞİL* Yunus Emre AKBAY**

*Associate Professor, Necmettin Erbakan University, Faculty of Social and Human Sciences, Konya/Türkiye, mustafayesil@erbakan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7070-042X>, doi: <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1783045>

**Associate Professor, Süleyman Demirel University, Faculty of Theology, Isparta/Türkiye, yunusemreakbay@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1050-4926>, doi: <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1783045>

Research Article

History

Received: 12.09.2025

Accepted: 04.11.2025

Published: 15.12.2025

Referee Assessment:

This article has been reviewed by at least two external reviewers/double-blind reviewers.

Plagiarism:

This article has been scanned with iThenticate and verified to be free of plagiarism.

Ethical Statement:

This study was prepared in accordance with scientific and ethical principles.

Impartiality:

The authors were not involved in any stage of the article evaluation and publication process, and the peer review process was completed in accordance with the principles of scientific impartiality.

Funding:

The authors acknowledge that they did not receive any external funding to support this research.

Competing Interests:

The authors declare that there is no conflict of interest.

Author Contribution Ratio:

The authors contributed equally to the study.

Copyright

© Mustafa YEŞİL - Yunus Emre AKBAY | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Abstract

Being member of a group has benefits such as not feeling alone, helping each other and working together for common goals. This is the main reason why individuals make "us and them distinction" between the group they are member of and other groups. Under the influence of this distinction, individuals tend to support the attitudes, thoughts and behaviors of their own groups, and to reject other groups', without questioning whether they are correct or not. This tendency, which normalizes othering without critical thinking, opens the door to intergroup tensions and conflicts. In the introductory stage of this research which is carried out methodologically with a literature review, not only what critical thinking is and how it works but also what qualities are sought in a community in order to be called a group are discussed. In the discussion phase of the research, firstly, the community structures to which individuals feel belonging and become members are defined as in-groups, and the community structures to which they do not feel belonging but see as other are defined as out-groups, and then, by focusing on in-group and out-group biases as a critical thinking obstacle, "latent social-self assumption", "glorification of social-self bias", "attribution bias", "outgroup sameness assumption" and "groupthinking" are discussed both theoretically and practically. The prominent examples of this content are that individuals tend to explain the success of their group in terms of internal attributions, such as determination and diligence, and the achievements of other groups, in terms of external attributions, such as environmental conditions and luck. The main finding of the research is the assumption that judgment biases arising from in-group and out-group prejudices will increase discrimination and polarization in society. As a matter of fact, in this research, by presenting in-group and out-group prejudices as propositional structures, both its unique aspect that differs from the relevant literature is highlighted and elimination or at least reduction of social tensions is aimed in terms of increasing the awareness of critical questioning regarding the prejudices in question. The prejudices that are the subject of this research are directly related to the contents of both the fields of philosophy and theology, and other social disciplines such as psychology, sociology, psychology of religion and sociology of religion. If the prejudices in question are not confronted, it does not seem possible to create not only a healthy individual self but also a healthy social self.

Keywords: Logic, Critical Thinking, In-group, Out-group, Otherization, Polarization, Multi-modal Argument Analysis.

Cite as

Yeşil, Mustafa, Akbay, Yunus Emre. "As an Obstacle to Critical Thinking, In-group and Out-group Prejudices". *mutefekkir* 12/24 (2025), 514-526 <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1783045>

² This article is an enhanced version of the work presented at the "Language, Religion, Thought and Interpretation Symposium II [The Evolution of Language, Religion, Thought and Morality in the Digital Age]" held by the Faculty of Theology at İzmir Katip Çelebi University on October 2-3, 2025, and whose main outline was published in the symposium's abstract booklet under the title "As an Obstacle to Critical Thinking, In-group and Out-group Biases".

Giriş

Seni korumasına alan o aziz, o iyi yürekli kişi arabamızı [ç]alıp gitmiş.

Jose Saramago / Körlük

Birey, bilincinde olsun veya olmasın, doğumundan itibaren her bir deneyim ile zihni göreceli olarak yapılanan veya biçimlenen bir canlıdır. Görme, işitme, tatma, koklama ve dokunma eylemlerine özgü duyumusal verilerinden hareketle onun zihninde zamanla haz, acı, alışkanlık, duygu, tutum ve düşünce kalıplarının oluşması bu doğal işleyişin bir sonucudur. Diğer taraftan, toplumun bireylerden müteşekkil karmaşık bir yapı olduğu dikkate alınır ise, ister aile ve okul ortamı gibi küçük gruplar isterse ilçe, il ya da ülke ortamı gibi büyük gruplar göz önünde bulundursun, ilgili toplumda birbiri ile örtüşen ya da birbirine karşıt olan hazların, acıların, alışkanlıkların, duyguların, tutumların ve düşüncelerin bulunması kaçınılmaz bir olgudur.

Felsefe, ilahiyat, psikoloji, sosyoloji, din psikolojisi, din sosyolojisi ve din eğitimi gibi pek çok disiplin veya alan hazzın, acının, alışkanlığın, duygunun, tutumun ve düşüncenin hem ne olduğuna ve nasıl işlediğine hem de ne türden etkileşimlerinin olduğuna dair pek çok açıklama içermektedir. Nitekim herhangi bir hazzın meşru olup olmamasına ilişkin tatmin edici bir izah içermemesi durumunda ilahiyat müfredatının tutarlı bir değerler eğitimi sunması ne denli olanaksız ise, gerek tanımları gerekse işleyişleri bakımından duygu ve düşünce arasındaki ayrımı belirleyememeleri durumunda felsefe ve psikoloji gibi disiplinlerin de bireyin davranışlarını etkileyen içsel koşulları açıklayan kuvvetli argümanlar sunmaları da o denli olanaksızdır.

Haz, acı, alışkanlık, duygu, tutum ve düşünce birbirinden farklı zihinsel yapılar ve işleyişler olmakla birlikte, kapsam itibarıyla bu araştırma bahse konu öğelerden sadece birini yani birer düşünce olmaları bakımından iç-grup ve dış-grup önyargılarını konu edinmektedir. Düşünce, özne ve yüklem bağıntısı ile biçimlenen bir yargısal ilişki iken, bu ilişkinin yeterince sorgulanmadan ve gerekçelendirilmeden yapılandırılması, iletişime ve yazına konu edilmesi ise önyargıdır. Nasıl ki yeterli düzeydeki bir sorgulamadan ve gerekçelendirilmeden hareketle biçimlendirilen düşünceler bilimsel gelişime ve sağlıklı iletişime kapı aralar iken, bu türden bir sorgulama ve gerekçelendirme sürecine konu edilmeksizin çalakalem oluşturulan hatta kötü niyetle biçimlendirilen düşünceler ise sadece cehaletin yaygınlaşmasına değil ayrıca düşmanlıkların ve çatışmaların artmasına da yol açmaktadır. Haliyle, bu araştırmaya konu edilen önyargılar hem felsefe ve ilahiyat alanlarının hem de psikoloji ve sosyoloji gibi diğer sosyal disiplinlerin içerikleri ile doğrudan ilişkilidir. Bu önyargılarla yüzleşilmediği durumda sadece sağlıklı bir bireysel benliğin değil aynı zamanda sağlıklı bir sosyal benliğin oluşturulması da pek olanaklı görünmemektedir.

1.Eleştirel Düşünme

Geleneksel toplumlarda iletişimin gerçekleşmesi bireylerin aynı mekânda birlikte bulunmalarını gerektirir iken, teknolojinin sürekli geliyor ve haliyle dijitalleşmenin yaygınlaşıyor olması iletişim için aynı mekânda birlikte bulunma gerekliliğini günden güne azaltmaktadır. İnternet teknolojilerinin olanaklarını kullanarak farklı toplumlardaki ve hatta farklı coğrafyalardaki bireylerle ve gruplarla kolaylıkla iletişim kurabiliyor olmak gerek bireysel gerekse toplumsal düzeyde pek çok fayda sağladığı gibi bazı sorunları da beraberinde getirmektedir. Bilgisini, kültürünü ve görgüsünü geliştirmek isteyen bireylerin ve grupların fiziksel olarak hazır bulunma imkânlarının olmadığı bir coğrafyadaki bireylerin ve grupların birikimlerinden kolaylıkla istifade edebiliyor olmaları sadece zamandan ve iktisadi kaynaklardan bir tasarruf değil aynı zamanda insanî bilginin gelişimi ve kültürlerin etkileşimi açısından da büyük bir kazanımdır. Ancak iletişim olanaklarının çeşitlenmesi ve zenginleşmesi iletişim tercihlerinin gerçeklikten kopup sanallaşması gibi pek çok sorunu da beraberinde getirebilmektedir.

Sanal ortam iletişim olanaklarının çeşitliliği ve zenginliği ile ön plana çıkan yapay ve kurgusal bir etkileşim ağıdır. Bu ortam, sağladığı pek çok faydanın yanı sıra, bireylere kendi kimliklerini gizleyerek veya göz ardı ederek aslında anonim olmasalar ortaya koymayacakları pek çok tutumu,

düşünceyi ve davranışı sergileme olanağı sunmaktadır. Bu ise bireylerin sadece gerçeklikten kopup benlik kaybı yaşamalarına ve kendilerine yabancılaşmalarına değil aynı zamanda sanal ortamdaki muhataplarına yönelik pek çok olumsuz tutumu takınmalarına, düşünceyi ifade etmelerine ve davranışı sergilemelerine de zemin hazırlamaktadır. Üstelik anonimliğin verdiği cesaretle kendini kontrol etme farkındalığını kaybeden bireyler sanal ortamda bir gruba dahil olduklarında kendi benlikleriyle ön plana çıkmak yerine söz konusu grubun benliği içinde kolaylıkla erimekte ve haliyle tekilliklerini kaybetmektedirler. Ötekileş[tir]meyi ve dolayısıyla kutuplaş[tır]mayı tahrik ve teşvik eden bu işleyişin gerek bireyler gerekse gruplar arasında saygı, hoşgörü ve dayanışma tesis etmeyeceği aşikârdır.³ Diğer taraftan, ister birey isterse grup düzeyinde ele alınsın, sanal ortamın sağladığı olanaklarının çok yönlülüğü (*multimodality*) iletişimin sadece sözel değil aynı zamanda görsel yönlerinin de dikkate alınmasını gerektirmektedir.⁴ Sözelimi, bağlam itibarıyla Suriyeli mültecileri konu edinen bir haber içeriğine [aşağıda görüldüğü üzere,] bir Doğu Avrupa ülkesinin sınırında yoğun kimyasallarla yapılan bir ilaçlama ve temizlik faaliyetinin resmini gömmek nesnel bir faaliyet olarak haber sunma maksadından ziyade mültecileri, geçtikleri yerlerin temizlenmesi gerekli “pis” varlıklar olarak konumlandıran ve haliyle onları “ötekileştiren” manipülatif bir işleyiş de olabilir.⁵ Bu bakımdan dijitalleşme sadece üretim ve tüketim araçlarını değil ayrıca ötekileştirme biçimlerini de çeşitlendirmektedir.

Şekil: Helsingin Sanomat 22.09.2015 (Fotograf: Srdjan Zivulovic / Reuters).

Yukarıda belirtildiği üzere, iletişim olanaklarının çeşitlenmesi ve zenginleşmesi gerek birey gerekse grup düzeyinde eleştirel düşünmenin önemini artırmaktadır. “Eleştirel düşünme şudur.” ya da “Eleştirel düşünme budur.” şeklindeki yoğun, baskın ve çoğu zaman faydasız spekülasyonların etki alanından kurtulup kısa bir araştırma yapılır ise binlerce yıllık felsefe tarihinin ve felsefi birikimin aslında eleştirel düşünme etkinliğinin bir yansıması olduğu kolaylıkla fark edilmektedir. Eleştirel düşünme, yaygın kanaatlerin aksine, sadece düşünceleri konu edinen bir sorgulama etkinliği değildir. O sadece düşünceleri değil aynı zamanda tutumları, duyguları, davranışları, bilimsel iddiaları,

³ Alan Fortune, *Polarization – Rhetorical Strategies in the Tea Party Network*. In *New Rhetoric*, Edited by Joachim Knape, Olaf Kramer, Dietmar Till (De Gruyter, 2019), 35-45.

⁴ Marko Novak, “Rooting Gilbert’s Multi-modal Argumentation in Jung, and its Extension to Law” (*Informal Logic*, Vol. 40, No. 3, 2020), 387-388.

⁵ Jari Martikainen - Inari Sakki, “Visual (De)humanization: Construction of Otherness in Newspaper Photographs of the Refugee Crisis” (*Ethnic and Racial Studies*, 44:16, 2021, DOI: 10.1080/01419870.2021.1965178), 247.

gündelik olayları ve siyasal kararları meşru gerekçelere dayanıp dayanmamaları ve dolayısıyla haklı olup olmamaları bakımından konu edinen bir sorgulama etkinliğidir.

Eleştirel düşünme, tahriki ve teşviki daha çok sorulara bağlı olan bir etkinliktir. İster gerçek dünyaya isterse sanal ortama özgü iletişim deneyimleri dikkate alınsın, sorgulama yeteneği olmayan ya da bu yeteneği körelen bireyler kendi tutumlarının, duygularının, düşüncelerinin, davranışlarının ve kararlarının zaten doğru olduğuna dair bir ön eğilim ile gündelik yaşamlarını sürdürmektedirler. Bu eğilimle gündelik yaşamını sürdüren bireyler yaşamdan aldıkları fark edilme, beğenilme, onaylanılma ve sahiplenilme hazzını sürekli artırıyor gibi görünseler de zamanla benlik kayıpları ile yüzleşmek durumunda kalmakta ve hazları tarafından adeta rüzgârın önündeki bir yaprak gibi sürüklenmeye başlamaktadırlar. Üstelik hem hazzın sürekliliğinin ancak ve ancak sonraki her bir deneyimden elde edilen haz miktarının kısmen de olsa artmasına bağlı olması hem de doğa olanaklarının bu türden bir artışı her daim sağlayamayacak düzeyde sınırlı olması göz önünde bulundurulur ise, sürekli haz peşinde koşan ve dolayısıyla tutumlarına, duygularına, düşüncelerine, davranışlarına ve kararlarına ilişkin sorgulama gereksinimi duymayan bireylerin zamanla benlik kaybı yaşamaları ve haliyle kendilerine yabancılaşmaları kaçınılmazdır.

Doğadaki çetin koşullar dikkate alınır ise, bireyin yalnız başına, bırakınız dili, kültürü, medeniyeti ve teknolojiyi tesis etmesini, yaşamını sürdürmesi bile neredeyse imkânsızdır. Haliyle birey olmak, diğer bireylerin de sadece bedensel varlıkları değil aynı zamanda tutumları, duyguları, düşünceleri, davranışları ve kararları ile kendilerini ortama dahil ettikleri bir toplumda yaşamayı zorunluluk haline getirmektedir.⁶ Böyle bir ortamda her bir bireyin kendi hazlarında bencilce ısrarcı olması hatta dayatmacı bir tavır sergilemesi pek çok çatışmayı beraberinde getirecektir. Bu bakımdan, bir toplumda yaşamak diğer bireylerin sadece bedensel varlıklarını değil aynı zaman da tutumlarını, duygularını, düşüncelerini, davranışlarını ve kararlarını da dikkate almayı gerektirmektedir. Nitekim bu gerektirim toplumu bir arada tutan kuralların ve yasaların teşekkülüne zemin hazırlamaktadır.

2.Bireysel Benlik ve Sosyal Benlik

Bireysel benlik bireylerin hem kendilerini hem de diğer bireyleri ve dış dünyayı görme ve algılama biçimlerine ilişkin bir içsel farkındalıktır. Kim olduğuna dair benlik farkındalığına sahip olmayan bir bireyin ne kendisini diğer bireylerden ayırt edebilmesi ne de diğer bireylerle iletişim kurabilmesi olanaklıdır. Benlik farkındalığına ilişkin bilginin yalnızca doğuştan gelip gelmediğine değil ayrıca kaynağına dair de çeşitli tartışmalar yapılmaktadır. Lewis ve Brooks'un (1978) yaptığı bir araştırmada, on sekiz aylıktan küçük ve on sekiz aylıktan büyük bebekler burunlarına kırmızı boya sürülerek aynanın karşısına yerleştirilmişlerdir. On sekiz aylıktan küçük bebekler burunlarındaki boya lekesine tepki vermezler iken, on sekiz aylıktan büyük bebekler ise burunlarına sürülen boya lekesine tepki vermişlerdir. Bu gözlemlerinden hareketle söz konusu araştırmacılar bebeklerdeki benlik farkındalığının on sekizinci aydan yani bir buçuk yaşından sonra geliştiğini ileri sürmektedirler. Tabii ki bunu söylemek henüz bu yaştaki bebeklerin kendi tutumlarının, duygularının, düşüncelerinin ve amaçlarının tamamen farkında olduklarını ileri sürmek değildir. Üstelik bu bebeklerin, diğer bireylerin de birer benliğe ve çeşitli tutumlara, duygulara ve düşüncelere sahip olduklarını fark edebilmeleri hayli uzun bir fiziksel ve bilişsel gelişim sürecine maruz kalmaları ile olanaklıdır.⁷

Benlik farkındalığına ilişkin bilginin kaynağına gelince, bu noktada felsefi literatürden esinlenerek öncelikle bir töz-nitelik ayrımı yapmak uygun görünmektedir. Bireysel benliğin konu edildiği bu bağlam açısından töz, bireyin bedensel bütünlüğü yani onun fiziksel yapısıdır. Herhangi bir organ ayrımı yapılmaksızın göz önünde bulundurulmuş bu fiziksel bütün, binlerce hatta milyonlarca niteliğin bir taşıyıcısıdır, dayanağıdır. Benlik farkındalığı söz konusu fiziksel bütünden ziyade nitelikler

⁶ Muhammet Caner Ilgaroğlu, *Değer Duygusundan Duygunun Değerine, Ahlak Felsefesi Açısından Duygu-Değer İlişkisi* (İstanbul: Hiperyayın, 2019), 80.

⁷ Çiğdem Kağıtçıbaşı – Zeynep Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsanlar ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş* (İstanbul: Evrim Yayınevi, 2014), 249-250.

veya özellikler ile ifade edildiği için, bireysel benliği izhar etmenin pek çok farklı yolu bulunmaktadır. Benlik farkındalığına ilişkin bu bilgi kaynağı farklılığı bazen bireylerin kendi gözlemlerinden ve davranışlarından, bazen diğer bireylerin söz konusu bireyi tanımlama biçiminden, bazen ise bireylerin kendilerini diğer bireyler ile üstünlük veya denklik yönüyle mukayese etmelerinden doğmaktadır. Bu bakımdan birey kendisini deneyimlerinden hareketle “dürüst” veya “kitap okumayı seven” birisi olarak nitelendirebileceği gibi, diğer bireylerin söylemlerinden hareketle “azimli” veya “karizmatik” birisi ya da diğer bireylerle yaptığı kıyaslamadan hareketle “başarısız” veya “mutsuz” birisi olarak da nitelendirilebilir. Nitekim bireysel benliğe ilişkin değerlendirmeler özellikle çocukluk dönemi açısından son derece önemlidir. Çünkü anne-babası veya öğretmenleri tarafından “iyi” birisi olarak nitelendirilen bir çocuğun gerek kendisini gerekse diğer insanları ve dış dünyayı algılama biçimi, “kötü” birisi olarak nitelendirilen bir çocuğun gerek kendisini gerekse diğer insanları ve dış dünyayı algılama biçimi ile tamamen farklılaşmaktadır.⁸ Bu yönüyle, özellikle bebeklik ve çocukluk döneminde benliğin kurgulanma biçimi bireyin bütün yaşantısını doğrudan etkileme olasılığı taşımaktadır.

“Ben dürüst birisiyim.”, “Ben kitap okumayı seven birisiyim.”, “Ben mutsuz birisiyim.” ya da “Ben Ali’yim.”, “Ben Veli’yim.” şeklindeki ifadelerle birer benlik [veya kimlik] belirteci olarak muhatap olmak yaygın olsa da bireyler kendilerini sadece bireysel benlikleri ile ifade etmekle yetinmemekte, ayrıca kendilerine, ait oldukları bir grubun üyesi olarak sosyal benlik de atfetmektedirler.⁹ Bu yönüyle, bireyin kim olduğuna ilişkin soru, büyük bir ihtimalle, onun hangi grubun üyesi olduğuna dair yanıtla doğrudan ilişkilidir. Sözelimi, “Ben Müslümanım.”, “Ben Türküm.”, “Ben Çerkezim.”, “Ben kadınum.”, “Ben erkeğim.” şeklindeki belirlenimler hem bireyin benliğinin [bir yönüyle,] üyesi olduğu gruba göre şekillendiğini hem de grubun birey üzerindeki etkisini göstermektedir.¹⁰

Bireyler kendilerini ve başkalarını genellikle yalın tekillikler ve kendilikler olmaktan ziyade çeşitli grupların üyeleri olarak algılama eğilimindedirler.¹¹ Karşılarında duran bir tekil şahıs yani etten kemikten müteşekkil bir beden olsa bile, onların algıladıkları şey çoğunlukla bir “Müslüman”, bir “Türk”, bir “Çerkez”, bir “kadın” veya bir “erkek”tir. Bireylerin herhangi bir grup ile özdeşleşmelerinin psikolojik açıdan pek çok faydası bulunmaktadır. Bu ilişkide bireylerin sadece kimlikleri veya kim oldukları değil aynı zamanda tutumları, duyguları, düşünceleri ve davranışları da onların aidiyet hissettikleri grupların hem kimliklerinden hem de tutum, duygu, düşünce ve davranış biçimlerinden etkilenmektedir. Grupların oluşmasının ve bireylerin gruplara dahil olmalarının pek çok farklı ölçütü bulunmaktadır.¹² Dinsel tercihler, etnik unsurlar, ideolojik kabuller, coğrafi mekanlar, ten rengi, cinsiyet ve yaş gibi pek çok farklı nitelik hem grupların oluşmasında hem de bireylerin bir gruba dahil olmalarında ön plana çıkan ölçütlerdir. Sözelimi, Kuzey İrlanda’da Katolik veya Protestan olmak ya da Türkiye’de sağcı veya solcu olmak bireylerin sadece bir gruba aidiyetlerini değil aynı zamanda o grubun tutum, duygu, düşünce ve davranış biçimlerini yansıtmalarını da ortaya koymaktadır.

3. İç-Grup ve Dış-Grup Önyargıları

Gerek grubun oluşma biçimini gerekse grup üyelerinin tutumlarını, duygularını, düşüncelerini, davranışlarını ve kararlarını hatta gruplar arası ilişkileri açıklamak için “grup zihni” veya “grup ruhu” gibi spekülasyon belki de metafiziksel tabirleri ön plana çıkarmak geçmiş dönemlerde oldukça yaygındır. Ancak davranışçılık akımının da etkisiyle son dönem psikologları ve özellikle sosyal psikologlar ilgili konulardaki açıklamalarını deneysel araştırmalara dayandırmayı ilke edinmektedirler. Muzafer Sherif’in normların oluşmasını, gruplar arası çatışmayı ve iş birliğini konu edinen Hırsızlar Mağarası Deneyi; Solomon Asch’in grup normunun veya kararın bireye etkisini konu edinen Uyumsal Çizgi Deneyi; Philip Zimbardo’nun toplumsal rollerin grup ve birey davranışı üzerindeki etkilerini konu edinen Stanford Hapishanesi Deneyi bu işleyişin en dikkat çeken örnekleridir.

⁸ Kağıtçıbaşı – Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsanlar ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş*, 249-250.

⁹ Cristian Tileaga, *Political Psychology: Critical Perspectives* (Cambridge University Press, 2013), 60.

¹⁰ Kağıtçıbaşı – Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsanlar ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş*, 262.

¹¹ Amitai Etzioni, *Happiness is The Wrong Metric – A Liberal Communitarian Response to Populism* (Springer, 2018), 128-130.

¹² Kağıtçıbaşı – Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsanlar ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş*, 273-274.

Bireyler nasıl ki tekil düzeyde kendilerini diğer bireylerden ayırt ederek bireysel benliklerini oluşturuyorlar ise grup düzeyinde de üyesi oldukları grubu diğer gruplardan ayırt ederek sosyal benliklerini oluşturmaktadırlar. Bir topluluğu grup olarak adlandırmanın veya nitelendirmenin tek bir ölçütü yoktur.¹³ “Ortak dil”, “ortak kültür”, “ortak din”, “ortak normlar” ve “ortak amaçlar” gibi pek çok farklı etken bir topluluğu grup olarak adlandırmanın değişken oranlı ölçütleridir. “Gruba ait hissetmek” ve “grup üyeleriyle etkileşim halinde olmak” bu bağlamdaki temel ölçütler gibi görünse de bunların bile tartışmaya açıldığı durumlar söz konusu olabilir. Aile, akraba, arkadaş, komşu ve cemaat grupları gibi doğal ve toplumsal gruplar hatta meslek, dernek, sendika ve iş kolu gibi resmi gruplar da göz önünde bulundurulur ise bu tartışmanın içeriğinin bir hayli genişlemesi ve çeşitlenmesi kaçınılmazdır.¹⁴

Bireyler nasıl ki anonim olmasalar yani tanınıyor olsalar kesinlikle ortaya koymayacakları pek çok tutumu, düşünceyi ve davranışı sanal ortamda sergileme eğilimi gösterebiliyorlar ise, bir gruba dahil olduklarında da yalnızken asla ortaya koymayacakları pek çok tutumu, düşünceyi ve davranışı grup içerisinde sergileme eğilimi gösterebilmektedirler. Buradaki birinci işleyişi, sanal ortamda bireysel benliğin gizlenmesi veya bir süreliğine göz ardı edilmesi; ikinci işleyişi ise grup içerisinde bireysel benliğin [veya kimliğin] yitirilmesi ile açıklamak olanaklı görünmektedir. Normal koşullar altında gayet halim selim bir kişinin gerek sanal ortamda diğer kişilere yönelik saygısızca ifadeler kullanabiliyor olması gerekse bir taraftar grubu içerisinde çılgınca bağırabiliyor hatta şiddete başvurabiliyor olması bu durumun yaygın örnekleridir.¹⁵

Bireyler sadece bireysel benliklerini değil aynı zamanda sosyal benliklerini muhafaza edebilmek için de çeşitli savunma mekanizmalarına başvurumaktadırlar. Sözelimi, muhatabına açıkça haksızlık yapan bir bireyin, yaptığı haksızlığa odaklanmak yerine, zamanla, muhatabının bu davranışı zaten hak ettiğini düşünmeye başlaması yaygın bir olgudur. Birey bu savunma mekanizmasını geliştirmektedir, çünkü onun hem “Ben iyi birisiyim.” diye düşünmesi hem de “Muhatabıma yaptığım haksızlıktır.” diye düşünmesi bir bilişsel çelişkidir ve haliyle, benlik çatışmasıdır. “İyi birisi olmak”la “haksızlık yapmak”ın karşıt şeyler olduğu tartışma götürmeyecek derecede açıktır. Bir bireyin aynı zamanda ve aynı yönden hem iyi hem de kötü olmasının mantıksal bakımdan olanaklı olmadığı ve herkesin kendisini iyi görme eğilimine [belki de doğal olarak] sahip olduğu dikkate alınır ise, söz konusu bireyin benliğini yüceltmek için bilişsel denge arayışına girilmesi ve böylelikle, haksızlık olayına ilişkin değerlendirmeyi manipüle etmesi olağandır. Diğer taraftan, bireylerin, farklı bir grubun üyesi haksızlığa uğradığı zaman, haksızlığa odaklanmak yerine, sırf başka bir grubun üyesi olduğu için, ilgili kimsenin söz konusu haksızlığı zaten hak ettiğini düşünmeye başlamaları da benzer türden bir işleyiştir. Halbuki haksızlık hangi grubun üyelerinin gerçekleştirmiş olmasından bağımsız bir tekil olgudur. İster bireysel benliği isterse sosyal benliği yüceltme motivasyonu ile hareket edilsin, bu tekil olguyu yalnızca bir gruba veya bu grubun üyelerine genellemek veya tahsis etmek hem bireysel hem de sosyal benliğin kurgulanma biçimini sorunlu hale getirmekte ve haliyle, toplum olmanın temel gerekliliği olan güven duygusu ve güven ortamı şiddetli sarsıntılara açık hale gelmektedir.

Sosyal psikoloji ve eleştirel düşünme açısından grupları iç-gruplar ve dış-gruplar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İç-gruplar, bireylerin kendilerini ait hissettikleri ve önem atfettikleri yapılar iken, dış-gruplar ise kendilerini ait hissetmedikleri ve öteki olarak gördükleri yapılardır. Toplulukçu kültürlerde iç-grup ve dış-grup ayrımının daha belirgin olduğu ve bu türden ortamlarda bireylerin dış-grup üyelerine, iç-grup üyelerine davrandıklarından daha farklı bir şekilde davrandıkları gözlemlenmektedir. Yine bu kültürlerde bireylerin iç-grubun normlarını kendi normları gibi kabullendikleri ve onlara uydukları; dış-grubun normlarına ise güvenmedikleri ve onlara karşı direndikleri gözlemlenmektedir. Elbette, bireyci kültürlerde de bireyler, iç-grubun etkisine ve normlarına, dış-grubun etkisine ve normlarına nazaran, daha çok uyma eğilimindedirler. Ancak onlar

¹³ Jean Maisonneuve, *Sosyal Psikoloji*. Çev. Evin Aktar (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2005), 20.

¹⁴ Kağıtçıbaşı – Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsanlar ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş*, 271-272, 288.

¹⁵ Kağıtçıbaşı – Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsanlar ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş*, 83.

gerek gördüklerinde ve özellikle kendi çıkarlarının zarar göreceğini fark ettiklerinde iç-grubun etkisini ve normlarını sorgulamaya hatta reddetmeye daha fazla eğilimlidirler.¹⁶

Nasıl ki bireysel benlik “ben ve diğerleri ayrımı”na dayanmakta ise sosyal benlik de “biz ve diğerleri ayrımı”na dayanmaktadır. Her iki ayrım da “diğerleri”nin bulunması aslında “diğerleri” olmadan ne bireysel benliği ne de sosyal benliği inşa etmenin olanaklı olduğunun açık bir göstergesidir.¹⁷ Zaten bu bağlamdaki sorun “diğerleri”nin var olması değil, onların ayrımcılığa yani ötekileştirmeye maruz bırakılmalarıdır. Halbuki eleştirel düşünme kültürü sadece grupların varlığını değil aynı zamanda gruplar arası ilişkileri de adil ve mümkün olduğu oranda nesnel bir şekilde konu edinmeyi gerektirmektedir. Bu gereksinimin karşılanmadığı durumlarda ne bireysel ve sosyal benliğin sağlıklı bir şekilde inşa edilmesi ne de ayrımcılıktan ve ötekileştirmeden kaynaklanan gerilimlerin ve çatışmaların sonlandırılması olanaklıdır.

Sayısal olarak daha fazlasını türetmek mümkün olsa da iç-grup ve dış-grup önyargılarından yaygın ve dikkat çeken bazılarını birer eleştirel düşünme engeli olarak¹⁸ ön plana çıkarmak gerek bireysel gerekse toplumsal sorgulamalar açısından oldukça önemlidir. Çünkü sadece bireysel ve toplumsal benliğin gerçekçi bir şekilde yüceltilmesi değil aynı zamanda ayrımcılıktan ve ötekileştirmeden kaynaklanan gerilimlerin ve çatışmaların azaltılması da bu önyargılara ilişkin sorgulama yapmayı gerektirmektedir. Genel itibarıyla Kağıtçıbaşı’nın ve Cemalcılar’ın açıklamalarından esinlenerek oluşturulan aşağıdaki tasnif önce başlık ve önyargı, daha sonra ise kısa bir açıklama içerecek şekilde düzenlenmektedir. Elbette hem başlıklara ve önyargılara yansıtan cümle yapılarına hem de söz konusu açıklamalara ilişkin muhtemel değişiklik ve yenilik önerileri sadece literatürün zenginleşmesine değil ayrıca eleştirel düşünme kültürünün yaygınlaşmasına da doğrudan katkı sunacaktır.

3.1. Gizil Sosyal Benlik Varsayımı

Önyargı: “‘Bütün iyi özellikler bir aradadır.’ ve ‘Bütün kötü özellikler bir aradadır.’”

Belirli bir özelliğe sahip bireylerin o özellikle doğrudan ilişkili başka özelliklere de sahip olduklarını varsaymak veya çıkarsamak Gizil Kişilik Kuramı olarak ele alınmaktadır.¹⁹ Sözelimi, herhangi bir okulda görev yapan başarılı ve ünvan sahibi bir öğretmenin ya da öğretim üyesinin, bu iki olumlu özellikle doğrudan ilişkili diğer olumlu özelliklere de sahip olduğunu varsaymak yaygın bir işlemdir. Bu durumu belirleyen temel etken, insan zihninin gerek bireylere gerekse olaylara ilişkin değerlendirme yaparken tutarlı özellikler görme eğiliminde olmasıdır. Bu tutarlılık arayışı ise karşıt özelliklerin görmezden gelinmesine hatta çarpıtılarak algılanmasına yol açmaktadır. Nitekim bir bireyin olumlu ve olumsuz özelliklere birlikte sahip olduğunu düşünmek o bireye ilişkin gerek benlik karmaşasını gerekse pek çok bilişsel gerilimi beraberinde getirmektedir. Bir öğretmene veya öğretim üyesine hem başarılı ve ünvan sahibi olma özelliklerini hem de yalancı olma ve kamudaki iltimas ve istismar ilişkilerine aracılık etme özelliklerini birlikte yüklemenin bilişsel zorluğu bu gerilimin bir göstergesidir. Hatta başarılı ve ünvan sahibi olma nitelikleri bir kenara bırakılsa bile, öğretmen ya da öğretim üyesi adlarıyla bahse konu olumsuz nitelikleri yanyana getirmenin ve birlikte düşünmenin bilişsel zorluğu bahse konu gerilimin daha belirgin bir yansımasıdır. Halbuki insan zihni herhangi bir bireye özgü olumlu ve olumsuz nitelikleri yanyana getirme ve birlikte düşünme bakımından ne denli zorlanır ise zorlansın, bireylerin bu özelliklere birlikte sahip olmaları ontolojik olarak olanaklıdır. Hem başarılı ve ünvan sahibi olan hem de yalancı olan ve kamudaki iltimas ve istismar ilişkilerine aracılık eden öğretmenlerin ya da öğretim üyelerinin bulunabileceği gerçeği bu durumun açık bir göstergesidir.

¹⁶ Kağıtçıbaşı – Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsanlar ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş*, 90-91.

¹⁷ Helena Rovamo, “Aren’t They Accusing the Finns Party of Being Populist? - Dialogical Construction of Social Categories - Finnish Voter’s Discourse” (*Publications of The University of Eastern Finland*, No: 354, PhD Dissertation, 2015), 9.

¹⁸ Mustafa Yeşil, *Eleştirel Düşünme ve Akıl Yürütme* (Konya: NEU Press, 2024), 88-121.

¹⁹ Kağıtçıbaşı – Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsanlar ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş*, 107-109.

Elbette bunu söylemek kutsallık atfedilen bir meslek grubunun üyeleri olarak öğretmenlere veya öğretim üyelerine yönelik nefret suçu işlemek değildir.

Psikoloji literatüründe Gizil Kişilik Kuramı bireylerle ilişkilendirilirken, bu ilişkilendirmeyi iç-grup ve dış-grup düzeyine Gizil Sosyal Benlik Varsayımı adıyla yansıtmak olanaklı görünmektedir.²⁰ Çünkü bireylerin üyesi oldukları iç-grubun birkaç olumlu özelliğini gözlemledikten sonra kendi gruplarının bütün iyi özelliklere sahip olduğunu varsaymaları ne denli olağan ve yaygın ise dış-grubun birkaç olumsuz özelliğini gözlemledikten sonra bu grubun bütün olumsuz özelliklere sahip olduğunu varsaymaları da o denli olağan ve yaygındır. Aslında bu işleyiş bir yönüyle aceleci genelleme yanılmamacasından başka bir şey değildir. Sözelimi bir sosyal kategori olarak politikacı grubunu bencil ve kurnaz olma gibi iki olumsuz özellik ile ilişkilendiren birisinin bu gruba bahse konu iki özellik ile doğrudan ilişkili diğer olumsuz özellikleri de atfetmesi olağan bir durumdur. Ancak söz konusu grupta bahse konu iki olumsuz özelliğin bulunması bağlam itibarıyla ilgili diğer olumsuz özelliklerin de bulunmasını mantıksal bakımdan gerektirmemektedir.

Gizil Sosyal Benlik Varsayımının iki yönlü bir şekilde yani sadece dış-grup değil aynı zamanda iç-grup önyargısı olarak da işlemesi olanaklıdır. Bireylerin birkaç olumsuz özellikten hareketle dış-grubun bütün olumsuz özelliklere sahip olduğunu varsaymaları ne denli olağan ise birkaç olumlu özellikten hareketle kendi gruplarının bütün olumlu özelliklere sahip olduğunu varsaymaları da o denli olağandır. Halbuki bireylerin sadece dış-grubu değil aynı zamanda kendi gruplarını da hem olumlu hem de olumsuz özellikleriyle, aceleci genelleme yanılmamacasına düşmeden, adil ve gerçekçi bir şekilde değerlendirmeleri sosyal benliği sağlıklı bir şekilde yapılandırmayı doğrudan etkilemektedir. Bu bakımdan ahlaksızlık, dürüstlük, hırsızlık, yardımseverlik, gericilik ve ilericilik gibi özelliklerin “grup”tan yani “genel”den ziyade “birey”e yani “tekil”e atfedilmeleri daha uygundur.

3.2.Sosyal Benliği Yüceltme Yanlılığı

Önyargı: “İç-grup ve bu grubun üyeleri dış-gruptan ve o grubun üyelerinden daha olumlu özelliklere sahiptir.”

Benliği yüceltme motivasyonu, bireyi hem kendisini olumlu olarak görmeye hem de kendisindeki olumsuz özellikleri göz ardı etmeye sevk etmektedir. Bu durum onun hem olumlu özelliklerini ön plana çıkarma hem de olumsuz özelliklerini gizleme gayretinden kolaylıkla anlaşılmaktadır. Çünkü kendi benliğini her daim olumlu nitelikler yerine olumsuz özelliklerle ilişkilendiren birisinin bunalıma girmesi kaçınılmazdır.²¹ Nasıl ki her bir birey kendi benliğini yüceltme motivasyonuna sahip ise, ortak hazlara, normlara, kazanımlara ve amaçlara birlikte yönelmeleri bakımından bir grubun üyesi olan bireyler topluluğu da ait oldukları grubun sosyal benliğini yüceltme motivasyonuna sahiptir. Bu durum bireylerin üyesi oldukları grubun olumlu özelliklerini ön plana çıkarma, olumsuz özelliklerini ise gizleme gayretlerinden kolaylıkla anlaşılmaktadır. Çünkü üyesi olduğu grubun sosyal benliğini olumsuz özelliklerle ilişkilendiren bireylerin gerek grup üyeliklerini sorgulamaya başlamaları gerekse sosyal bunalıma girmeleri kaçınılmazdır. Nitekim üyesi olduğu grubu kastederek “Bu toplum çok kötü, bu toplumun üyelerinden bir şey olmaz, umudumu yitirdim.” diyen birisinin ilgili gruba aidiyet hissini sürdürmesi pek beklenen bir durum değildir. Bu noktada onun yapacağı ilk iş, şayet başarabiliyor ise, daha olumlu özellikler atfettiği yani “daha iyi” gördüğü bir grubun üyesi olmaya yönelmektir.

Bir grubun üyelerinin, [kendi gruplarından olmayan] diğer insanların da kendileri ile aynı fikirde olduklarını düşünmeleri yani kendi fikirlerinin toplumda daha muteber görüldüğünü düşünmeleri Sosyal Benliği Yüceltme Yanlılığı'ndan kaynaklanan bir varsayımdır. Haliyle, üyesi oldukları grubu “daha olumlu”, “daha bilgili” ve “daha objektif” olma nitelikleri ile ilişkilendiren bu bireyler, aidiyet hissettikleri grubun sosyal benliğini yücelten özellikleri ön plana çıkarma, tehdit eden özellikleri ise göz ardı etme veya gizleme güdüsüyle hareket etmektedirler. Tabii ki bu türden bir sezgisel avukatlık söz

²⁰ Kağıtçıbaşı – Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsanlar ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş*, 107-109.

²¹ Kağıtçıbaşı – Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsanlar ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş*, 254-256.

konusu gruba üye bireyleri hem sadece kendi varsayımlarını uyumlu bir şekilde bir araya getirmeye hem de sadece kendi varsayımlarını destekleyen özellikleri ve kanıtları cımbızlamaya yöneltmektedir.²² Bu ise grubun gerek iç-grup gerekse dış-grup kaynaklı makul eleştirilere kapanmasına ve zamanla yozlaşmasına neden olmaktadır. Bu gerçeği göremeyenlerin sadece üyesi oldukları için kendi gruplarını körü körüne desteklemeleri hatta gruplar arası gerilimi, kutuplaşması ve şiddeti adeta bir kahramanlık göstergesi gibi tetiklemeleri ve desteklemeleri yaygın bir durumdur. Nitekim bu türden bir yanlılığın sosyal benliği yüceltmek yerine ona zarar vereceği aşikârdır.

3.3. Atıf Yanlılığı

Önyargı: “İç-grubun başarıları içsel özellikler[in]den, başarısızlıkları dışsal koşullardan; dış-grubun ise başarıları dışsal koşullardan, başarısızlıkları içsel özellikler[in]den kaynaklanmaktadır.”

Bireyler yüzleştikleri davranışları veya olguları oldukları gibi kabul etmek yerine onların sergilenmelerine veya ortaya çıkmalarına yol açan nedenleri belirlemeye çalışma eğilimindedirler. Haliyle, nedenin niteliği yani meşru olup olmaması bahse konu davranışın sadece yorumlanma değil ayrıca yanıtlanma biçimini de doğrudan etkilemektedir.²³ Bu yönüyle, nedensel sorgulama sadece bilim insanlarına özgü olmayıp insan türünün hemen hemen bütün bireyleri tarafından gerçekleştirilen bir eylemdir.

Atıfta bulunmak belirli özellikleri veya nitelikleri bir bireye, gruba, nesneye veya varlığa yükleme faaliyetidir.²⁴ Bu işleyişin gerçekleştirilebilmesi “doğru”, “yanlış”, “iyi”, “kötü”, “fayda”, “zarar”, “güzel” ve “çirkin” gibi değer standartlarının yapılandırılmış olmasına doğrudan bağlıdır.²⁵ “Bir şey kendi[liği]nde iyi midir? Yoksa bizim tarafımızdan veya Tanrı tarafından ona iyi denildiği için mi iyidir?” şeklindeki derin felsefi tartışmayı sadece anımsamakla birlikte, bahse konu standartların bulunmadığı durumda atıf kuramının işlemeyeceği tartışma götürmeyecek derecede açıktır. “Doğru”, “yanlış”, “iyi”, “kötü”, “fayda”, “zarar”, “güzel” ve “çirkin” şeklindeki nitelik sıfatları veya belirteçleri sadece bireysel benliğin değil aynı zamanda sosyal benliğin de hem yapılandırılmasına hem de muhafaza edilmesine ve yüceltilmesine aracılık eden unsurlardır. Tabii ki kendilerine hangi düzeyde müracaat edilirse edilsin, bu niteliklerin makul kullanımı gerçeklikten kopmamayı ve yanlılıktan uzak durmayı gerektirmektedir.

İster bireysel benliğe isterse sosyal benliğe konu edilsin, dışsal nedenlerle ilişkilendirilmesi gereken bir davranış içsel özelliklerle ya da içsel özelliklerle ilişkilendirilmesi gereken bir davranış dışsal nedenlerle açıklama girişimi eleştirel düşünmeyi engelleyen bir atıf yanlılığıdır. Elbette bu eğilim sadece [bireysel] benliği yüceltme yanlılığının değil aynı zamanda sosyal benliği yüceltme yanlılığının da bir yansımasıdır. Nitekim bireylerin kendi başarılarını olumlu [içsel] kişilik özellikleri ve başarısızlıklarını dışsal koşullar ile ilişkilendirme, [özellikle sevmedikleri] diğer bireylerin ise başarılarını dışsal koşullar ve başarısızlıklarını olumsuz [içsel] kişilik özellikleri ile ilişkilendirme yanlılıkları bireysel benliği yüceltme arzusunun bir yansımasıdır. Bir öğrencinin sınavdan aldığı iyi notu kendi zekâsı, kötü notu ise öğretmenin art niyeti ile ilişkilendirme; sevmediği bir sınıf arkadaşının iyi notunu şans, kötü notunu ise tembellik ile ilişkilendirme girişimi bu durumun yaygın örneklerindendir. Benzer şekilde, bireyler üyesi oldukları iç-grubun başarılarını grubun olumlu içsel özellikleri, başarısızlıklarını ise dışsal koşullar ile ilişkilendirme; [özellikle] öteki olarak gördükleri dış-grubun başarılarını dışsal koşullar, başarısızlıklarını ise olumsuz [içsel] özellikler ile ilişkilendirme eğilimindedirler. Siyasi parti üyelerinin partilerinin başarısızlıklarını kabullenmek yerine onları dışsal koşullar ile ilişkilendirmeleri ya da taraftar grubu üyelerinin rakip takımın başarılarını kabullenmek ve belki de takdir etmek yerine onları hakem hataları ve imtiyazları ile ilişkilendirmeleri bu durumun yaygın örneklerindendir.

²² Kağıtçıbaşı – Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsanlar ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş*, 254-256.

²³ Michael Billig, “Discursive Psychology, Rhetoric and The Issue of Agency” (*Semen*, 27, 2009), 1-54.

²⁴ Kağıtçıbaşı – Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsanlar ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş*, 110.

²⁵ Muzafer Sherif, *The Psychology of Social Norms* (Harper & Brothers Publishers, 2018), 2.

Eleştirel düşünmek yerine, davranışları içsel özellikleri göz ardı edip dışsal koşullar ya da dışsal koşulları göz ardı edip içsel özellikler ile ilişkilendirmek yaygınlaşır ve olağan hale gelir ise, toplumdaki sorunların gerek belirlenmesi gerekse çözümüne yönelik sağlıklı önerilerin sunulması zorlaşmaktadır.²⁶ Sözelimi, “işsiz gençler”, “atanamayan öğretmenler”, “öğretmenler” ya da “akademisyenler” şeklindeki çeşitli gruplara üye bireylerin başarısızlıklarını her daim onların olumsuz [içsel] özellikleri yani iş beğenmezlikleri, tembellikleri, yetersizlikleri, rekabetçi olmamaları ve paragöz olmaları gibi nitelikler ile ilişkilendirmek ne işsizliğin azaltılmasına ne de öğretmen ve akademisyen verimliliğinin artırılmasına dair kapsayıcı bir çözüm önerisi olacaktır. Çünkü bahse konu başarısızlığın bütüncül ve gerçekçi çözümü sadece içsel özelliklerin değil aynı zamanda dışsal koşulların da göz önünde bulundurulmasını gerektirmektedir. Nitekim bahse konu değerlendirme açısından, olumsuz [içsel] özellikler bir noktaya kadar etkili olsa bile, işin aslı, işsizlik sorunu kamudaki yatırım ve istihdam politikalarının yanlışlığından; öğretmene atfedilen “tembellik” eğitim-öğretim sürecine yapılan bürokratik müdahalelerin sıklığından ve keyfiliklerinden; akademisyene atfedilen “verimsizlik” ise üniversitedeki yöneticilerin yani rektörler başta olmak üzere dekanların ve bölüm başkanlarının popülist, keyfi, ayrımcı ve dışlayıcı tutumlarından ve davranışlarından kaynaklanıyor olabilir. Bu bakımdan, sorunlara dair bütüncül ve gerçekçi bir incelemenin yapılmadığı yani eleştirel düşünmenin gelişmediği toplumlarda çözüm önerisi olarak sunulan şeylerin genelinin kurumsal gelişime katkı sunmaktan ziyade belirli bir grubun üyelerini suçlamaktan öteye geçememesi olağan bir işleyiş haline gelmektedir. Bu türden bir yanlışlığa maruz kalan grupların sırf kendi sosyal benliklerini muhafaza edebilmek için kitlesel öfkeye ve tepkiye yönelmeleri karşılıklı suçlama döngüsünün tahrikine ve haliyle, körler dövüşünün başlamasına hizmet etmekten başka bir işe yaramamaktadır. Nitekim bu dövüşün başlamasıyla toplum, “görmeyen göz”lerle cinayetlere ve tecavüzlere “tanık olma”yı normalleştirmekte ve özellikle “diğeri”ne ve “öteki”ne yapılan haksızlığa karşı adalet hassasiyetini kaybetmekte yani, bir salgın hastalık gibi bütün topluma yayılan bu körlük, insanları bedenlen öldürmese bile, tüm ahlakî değerleri yok etmektedir.²⁷

Atıf yanlışlığının grup üyelerinin birlikteliğine ve motivasyonuna bir noktaya kadar katkı sağlaması muhtemeldir. Belki de başarısızlığı bazı durumlarda dışsal koşullarla ilişkilendirmek grubun üyelerinin daha sonraki konulara daha iyi motive olmalarına yardımcı olmaktadır. Çünkü üyeler başarısızlıkları her daim grubun sosyal benliği ile ilişkilendirirlerse grup birlikteliğinin ve motivasyonunun hızla bozulması yani gruba aidiyet duyguları azalan üyelerin kendilerini daha iyi hissedecekleri diğer gruplara üye olmaya yönelmeleri kaçınılmazdır. Hiç kimsenin “iyi” görmediği yani kendisine ızdıraptan, mutsuzluktan ve umutsuzluktan başka bir şey vaat etmeyen bir grubun üyeliğini gönüllü bir şekilde sürdürmek istemeyeceği aşikardır. Nasıl ki “daha iyi”nin olduğu yerde “iyi”yi tercih etmek bir zarar göstergesi ise “iyi”nin olduğu yerde “kötü”ye razı olmak hatta ona takılıp kalmak da bir zarar belirticidir. Tabii ki bunu söylemek grup üyeliklerinin bütün kabullerin, yaşanmışlıkların ve deneyimlerin bir anda silinip atılabileceği bir üyelik türü olduğunu ileri sürmek değildir. Diğer taraftan, gerek iç-grubun gerekse dış-grubun başarılarına ve başarısızlıklarına ilişkin bütüncül ve gerçekçi değerlendirmeler yapmak yerine, bir eleştirel düşünme engeli olarak atıf yanlışlığına her daim takılıp kalmak sadece iç-grup üyelerinin bireyliklerini ve haliyle [bireysel] kimliklerini kaybedip sürü haline gelmelerine değil aynı zamanda gruplar arası gerilimlere ve çatışmalara zemin hazırlamaktadır.

3.4.Dış Grubun Aynılığı Varsayımı

Önyargı: “Onların [yani dış-grup üyelerinin] hepsi aynıdır.”

Bireyler, kendilerinin de dahil olduğu iç-grubun üyeleri arasındaki farklılaşmayı her daim göz önünde bulundururlar iken, öteki olarak gördükleri dış-grubun üyelerini ise tek tip olarak algılama ve

²⁶ Kağıtçıbaşı – Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsanlar ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş*, 116-118.

²⁷ Jose Saramago, *Körlük*. Çev. Aykut Derman (İstanbul: Can Yayınları, 2014), 2.

onlar hakkında acelece genelleme yapma eğilimindedirler.²⁸ Bu eğilimin oluşmasına etki eden muhtemel bazı unsurlar bulunmaktadır ki bunlardan ilki iç-grubun kayırılmasıdır. Bireyler ister iç-gruptan ve dış-gruptan aynı sayıda kişiyi tanımış olsunlar isterse rastgele veya laboratuvar ortamında oluşturulan grupların üyeleri olsunlar, farklı grupların olduğu her bir durumda bireyler “biz ve diğerleri” ayırımıyla ilişkin farkındalığın adeta doğal bir sonucu olarak kendi gruplarını kayırma eğilimindedirler. Nitekim bu eğilimin grup bilincinin en alt düzeyde olduğu zaman bile mevcut olduğunu gösteren pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu yönüyle, dış-grubun üyeleri her kim olursa olsunlar, yalnızca “öteki” yani “hep aynı” olarak algılanmaktadırlar. Söz konusu eğilimin oluşmasına etki eden ikinci unsur tanıdıklık etkisidir. Bireyler kendilerinin de dahil olduğu iç-grubun üyelerini daha çok tanıdıkları ve onlarla daha çok zaman geçirdikleri için iç-grubun üyeleri arasındaki farklılığa daha aşinadırlar. Ancak bu durum dış-grubun üyeleri için geçerli değildir. Sözelimi, bir sosyal kategori olarak kendisini “sağcı” olarak gören bir birey, bu grubun üyeleri ile benzer bir dünya görüşüne sahip olmanın ve daha çok zaman geçirmenin doğal bir sonucu olarak iç-grubun üyeleri arasında sadece “muhafazakâr”,²⁹ “dindar”, “dürüst”, “vatansever” ve “iyi eğitilmiş” değil aynı zamanda “geleneklere saygı duymayan”, “din ile alakası olmayan”, “sahtekâr”, “memleket düşmanı” ve “cahil” kimselerin de bulunduğu olduğunu farkındadır. Bahse konu eğilimin oluşmasına etki eden üçüncü unsur dış-grup üyeleriyle etkileşimin sınırlılığıdır. Dış-grup üyeleriyle karşılaşmalar hem sınırlıdır hem de yakınlık ve samimiyet ilişkisinden uzak resmi bir tarzdadır. Üstelik bu kişilerle gelecekte daha fazla ilişki kurulması varsayılmadığı için onları tanımak için fazla çaba harcanmamaktadır. Haliyle bu iletişim sınırlılığından hareketle dış-grup üyeleri hakkında bir iki özellikten ibaret bir tiplendirme veya kalıp yargı oluşturulmaktadır. Halbuki, bir iki özellikten çok daha fazlasıyla tanınmaları ve farklılaşmalarının zaten biliniyor olması iç-grup üyeleri hakkında bir tiplendirme veya kalıp yargı oluşturmayı gereksiz hale getirmektedir.³⁰ Genel itibarıyla, kendisini “sağcı” olarak gören bireylerin “solcu”lara ya da “solcu” olarak gören bireylerin “sağcı”lara ilişkin kalıp yargılara sahip olmalarının temel gerekçesi budur. Tabii ki bu türden bir tekiplendirme dış-grubun ötekileştirilmesine ve haliyle, onun üyelerinin dışlanmalarına ve ayrımcılığa uğramalarına yol açmaktadır.³¹

Sadece iç-grubun değil aynı zamanda dış-grubun üyeleri arasında da farklılaşmaların her halükârda bulunacağını fark etmek tekiplendirmenin, ayrımcılığın ve kutuplaşmanın yol açtığı gerilimlerin ve çatışmaların ortadan kaldırılabilmesi veya en azından azaltılabilmesi için temel bir gereksinimdir.³² Bu gereksinimin karşılan[ı]madığı durumlarda, çeşitli gruplardan oluşan bir toplumda barış ortamının tesis edilmesi olanaklı değildir. Halbuki, sözelimi, nasıl ki her sağcı gerici ve her solcu ilerici değilse, her Türk’ün ırkçı³³ ve her Kürt’ün de terör destekçisi olması söz konusu değildir.

3.5. Grup Düşünümü

Önyargı: “Ortamı bozmamak için grubun tutumlarını, duygularını, düşüncelerini ve davranışlarını onaylamak gerekmektedir.”

İç-grup üyeleri arasında fikirleri birbirine benzeyen bireylerin görüş birliği oluşturmaya hatta bu maksatla açık veya örtük bir şekilde baskı kurmaya çalışmaları yaygın bir olgudur.³⁴ Özellikle mutlaka bir karara varmanın gerekli görüldüğü zamanlarda bu baskının şiddetinin daha da arttığı³⁵ ve

²⁸ Kağıtçıbaşı – Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsanlar ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş*, 264-266.

²⁹ Cristian Tileaga, *Political Psychology: Critical Perspectives* (Cambridge University Press, 2013), 10.

³⁰ Kağıtçıbaşı – Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsanlar ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş*, 264-266.

³¹ Chantal Mouffe, *Sol Popülizm*. Çev. Aybars Yanık (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 118.

³² Emre Erdoğan – Pınar Uyan Semerci, *Fanusta Diyaloglar – Türkiye’de Kutuplaşmanın Boyutları* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018), 149.

³³ Michael Billig, *Ideology And Opinions – Studies in Rhetorical Psychology* (Sage Publications, 1991), 126.

³⁴ Kağıtçıbaşı – Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsanlar ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş*, 310-312.

³⁵ Martha Cottam et al., *Introduction To Political Psychology* (Lawrence Erlbaum Associates, 2004), 9.

dolayısıyla, eleştirel düşünen ve ilave açıklama talebinde bulunanların³⁶ yadırgandığı ve kınandığı hatta grubun diğer üyelerinden farklı düşündükleri için azınlık durumuna düşürülüp dışlandıkları ve yok sayıldıkları görülmektedir. En iyi kararı almak yerine grup ortamının mevcut durumunu yani statükoyu muhafaza etmeye ve sürdürmeye odaklananların sırf görüş birliği sağlama beklentisiyle aslında gerçeklikten kopmaları ve böylelikle, pek çok yanlışlığa ve kötülüğe kapı aralamaları kuvvetli bir olasılıktır. Bu ise kaş yapayım derken göz çıkarmaktan başka bir şey değildir.

Bir ortamda grup düşünümü önyargısının var olup olmadığını anlayabilmek grubun veya grup üyelerinin şu özellikleri taşıyıp taşımadıklarının mutlaka göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Birincisi, bireylerin üyesi oldukları grubu gözlerinde [aşırı] büyütmeleleridir. Şöyle ki üyesi oldukları grubun karar verme otoritesinin güçlü ve sorgulanamaz olduğuna inanan bireyler, grubun kararlarına sonsuz güven duymanın bir sonucu olarak, içeriden ve dışarıdan gelen uyarılara ve eleştirilere kulak asmamaktadırlar. İkincisi, grubun ve grup üyelerin eleştirel düşünmeye kapalı olmalarıdır. Şöyle ki bireyler grup kararlarını olumlu ve olumsuz yönleriyle bütüncül bir şekilde değerlendirmek yerine, herhangi bir gerekçe sunmaksızın, onların doğru olduklarına dair açıklamalar yapmakta, kendi açıklamalarını destekleyen bahaneler üretmekte ve böylelikle, kararların ne denli doğru olduğuna hem kendilerini hem de diğerlerini inandırmaya çalışmaktadırlar. Üçüncüsü, grubun ve grup üyelerinin aynışlaşmasına ve tektipleşmesine yönelik aşırı baskıcı bir işleyişin olmasıdır.³⁷ Bu aşırı baskı, hem doğru olmasalar bile, grup kararlarının benimsenmesinde ısrarcı olma hem de gerek iç-grup üyelerinden gerekse dış-gruptan gelen özgün ve faydalı değerlendirmelere mâni olma bakımından bir tür zorbalıktır ki bu işleyişin kolaylıkla şiddete dönüşmesi şaşılacak bir durum değildir.

Bir eleştirel düşünme engeli olarak grup düşünümü önyargısının ortadan kaldırılabilmesi için Janis'ten (1982) esinlenen Kağıtçıbaşı ve Cemalcılar aşağıdaki şu üç önlemin alınmasını önermektedirler. Birincisi, farklı kanaatleri dile getirebilmeleri için grup üyeleri eleştirel düşünmeye ve ilave açıklama talebinde bulunmaya cesaretlendirilmelidirler. Bu bakımdan, grup hiyerarşisindeki nüfuzlu kimselerin her söylediğini kayıtsız şartsız kabul edenler değil, adeta şeytanın avukatlığını yaparak grup kararlarındaki zayıf yönleri tespit eden ve bunların çözümüne ilişkin makul önerilerde bulunanlar desteklenmelidir. İkincisi, kararların doğruluğundan emin olabilmek için sadece iç-grup üyelerine değil aynı zamanda dış-grup katılımcılarına da rahatlıkla tartışabilecekleri bir ortam sağlanmalıdır. Hatta grup-içi, grup-dışı ve gruplar arası farklı tartışma ekipleri oluşturmak suretiyle söz konusu kararların çeşitli yönleriyle ele alınmalarını sağlamak ilgili süreci daha verimli hale getirme potansiyeli barındırmaktadır. Üçüncüsü, grup düşünümünden kaynaklanan uzlaşım baskısının etkisini azaltabilmek için gerekli durumlarda gizli oylama yapılabilirdir. Bu bağlamda, grup liderinin gerek karar alma sürecindeki rolünün hafifletilmesi gerekse düşüncelerine itiraz edilebilir olması da dikkate alınmaya değer seçeneklerdir.³⁸ Bu iki seçeneğin göz ardı edildiği durumda grup üyelerinin, karar alma sürecine katılım bakımından, liderin nüfuzu altında bireysel benliklerini ve haliyle, kimliklerini yitiren bir tebaaya dönüşmeleri kaçınılmazdır. Bu ise ne demokratik yönetim biçimiyle örtüşen ne de insan onuruna yakışan bir durumdur.

Sonuç

Eleştirel düşünme yalnızca düşünme biçimlerini ve düşünceleri değil aynı zamanda tutumları, duyguları ve davranışları da konu edinen bir sorgulama etkinliğidir. Sadece akademisyenler ve bilim insanları değil gündelik yaşamını bir toplum veya grup içerisinde sürdüren herkes, farkında olsun veya olmasın, bu etkinlikte bir şekilde ilişkilidir. Bu bakımdan gerek bireysel benlik gerekse sosyal benlik ile ilişkili tutumların, duyguların, düşüncelerin ve haliyle, önyargıların yüzeye çıkarılıp sorgulanmaları hem bireysel hem de toplumsal refah açısından elzemdir.

³⁶ Charles Tilly, *Why? – What Happens When People Give Reasons ...* (Princeton University Press, 2006), 8.

³⁷ Kağıtçıbaşı – Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsanlar ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş*, 310-313.

³⁸ Kağıtçıbaşı – Cemalcılar, *Dünden Bugüne İnsanlar ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş*, 310-313.

Önyargılardan kaynaklanan olumsuz tutumlar, duygular, düşünceler ve davranışlar, bir öfkenin veya cezalandırma beklentisinin güdülediği mutluluk hissi ile bireyleri ve toplumları düşmanlıklara sevk etmektedir. Esasında önyargıların eleştirel düşünmeye konu edilmelerini engelleyen de bu güdüdür. Haklı olup olmama ölçütlerinin göz ardı edildiği yani gerek bireysel gerekse sosyal benliği yüceltme mekanizmalarına başvurmanın her halükârda normalmiş gibi görüldüğü bu işleyişin sadece bireysel ve sosyal benlik karmaşalarını değil aynı zamanda toplumlar gerilimleri ve çatışmaları da beraberinde getirmesi kaçınılmazdır. Haliyle, zihindeki düşüncelerin, eleştirel düşünmeye konu edilmedikleri durumda sadece bireysel değil aynı zamanda toplumsal gerilimlere ve çatışmalara da kapı aralama potansiyeli barındırabilecekleri göz ardı edilmemelidir.

Kaynakça

- Billig, Michael. *Ideology And Opinions – Studies in Rhetorical Psychology*. Sage Publications, 1991.
- Billig, Michael. “Discursive Psychology, Rhetoric and The Issue of Agency”. *Semen* (27, 2009), 1-54.
- Cottam, Martha et al.. *Introduction To Political Psychology*. Lawrence Erlbaum Associates, 2004.
- Erdoğan, Emre & Uyan Semerci, Pınar. *Fanusta Diyaloglar – Türkiye’de Kutuplaşmanın Boyutları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Etzioni, Amitai. *Happiness is The Wrong Metric – A Liberal Communitarian Response to Populism*. Springer, 2018.
- Fortune, Alan. *Polarization – Rhetorical Strategies in the Tea Party Network*. In *New Rhetoric*, Edited by Joachim Knape, Olaf Kramer, Dietmar Till. De Gruyter, 2019.
- Ilgaroğlu, Muhammet Caner. *Değer Duygusundan Duygunun Değerine, Ahlak Felsefesi Açısından Duygu-Değer İlişkisi*. İstanbul: Hiperyayın, 2019.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem – Cemalcılar, Zeynep. *Dünden Bugüne İnsanlar ve İnsanlar – Sosyal Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Evrim Yayınevi, 2014.
- Maisonneuve, Jean. *Sosyal Psikoloji*. Çev. Evin Aktar. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2005.
- Martikainen, Jari & Sakki, Inari. “Visual (De)humanization: Construction of Otherness in Newspaper Photographs of the Refugee Crisis”. *Ethnic and Racial Studies* (44:16, 2021), 236-266. DOI: 10.1080/01419870.2021.1965178)
- Mouffe, Chantal. *Sol Popülizm*. Çev. Aybars Yanık. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Novak, Marko. “Rooting Gilbert’s Multi-modal Argumentation in Jung, and its Extension to Law”. *Informal Logic* (Vol. 40, No. 3, 2020), 383-421.
- Rovamo, Helena. “Aren’t They Accusing the Finns Party of Being Populist? - Dialogical Construction of Social Categories - Finnish Voter’s Discourse”. *Publications of The University of Eastern Finland* (No: 354. PhD Dissertation), 2015
- Saramago, Jose. *Körlük*. Çev. Aykut Derman. İstanbul: Can Yayınları, 2014.
- Sherif, Muzafer. *The Psychology of Social Norms*. Harper & Brothers Publishers, 2018.
- Tileaga, Cristian. *Political Psychology: Critical Perspectives*. Cambridge University Press, 2013.
- Tilly, Charles. *Why? – What Happens When People Give Reasons*. Princeton University Press, 2006.
- Yeşil, Mustafa. *Eleştirel Düşünme ve Akıl Yürütme*. Konya: NEU Press, 2024.